

Marx en de crisis van het marxisme

DRS. R. KNAACK*

Zelden in de geschiedenis van het economische denken zal een economische theorie zo omstreden zijn geweest als die van Marx. In Oosteuropese economieën wordt Marx' analyse bijna kritiekloos aangehangen en twisten landen over de vraag wie zich het zuiverst in de leer mag noemen. In het Westen daarentegen bestaat de neiging te snel te concluderen dat de praktijk Marx' ongelijk heeft bewezen en wordt de hele theorie overboord gezet. De vraag die in dit artikel aan de orde komt, is in hoeverre Marx' erfenis haar waarde in deze tijd heeft behouden. De auteur concludeert dat de revolutieer in de praktijk van beperkte waarde is gebleken en dat ook de arbeidswaardeleer tot onoplosbare problemen heeft geleid; daarentegen zijn de accumulatie- en crisistheorie echter nog steeds relevant. Ook zijn aandacht voor de vervreemding in het produktieproces — pas veel later door de bedrijfseconomie herkend — getuigt van Marx' inzicht in de samenhangen van een kapitalistische economie. De conclusie van de auteur luidt dan ook dat Marx als econoom nog steeds serieus dient te worden genomen.

1. Inleiding

Dit jaar, op 14 maart, was het honderd jaar geleden dat Karl Marx in Londen stierf. Dit feit is een goede aanleiding om na te gaan welke waarde vandaag de dag nog aan Marx' intellectuele erfenis moet worden toegekend. Volgens velen is die waarde gering. Zij zien enerzijds een tegenstelling tussen Marx' communismemodel en het „reëel bestaande” socialisme, en anderzijds een tegenstelling tussen Marx' kapitalismemodel en de feitelijke ontwikkelingen in het kapitalisme. Hieruit concluderen zij dat het marxisme zich in een crisis bevindt.

In dit artikel onderzoeken wij deze stelling nader. Daartoe zullen wij allereerst nog eens nagaan wat de hoofdpunten van Marx' intellectuele erfenis zijn. Dat wordt in paragraaf 2 gedaan. Vervolgens zullen wij achtereenvolgens onderzoeken wat de betekenis is van het marxisme voor het begrijpen van het kapitalisme (paragraaf 3) en het „reëel bestaande” socialisme (paragraaf 4). Ten slotte zal in paragraaf 5 worden nagegaan of onze bevindingen over de betekenis van het marxisme sporen met de stelling dat het marxisme zich in een crisis bevindt.

2. Marx' intellectuele erfenis

Voor alles was Marx beïnvloed door de Verlichting en de daarmee verbonden emancipatiegedachte 1). Verlichting, zo leert Kant, „is het vertrek van de mens uit zijn onmondigheid, waaraan hij zelf schuld is” 2). In het verlengde hiermee vat Marx de geschiedenis op als een emancipatieproces, waarin de mens zich in een toenemende mate losmaakt van zijn natuurlijke milieu en zich een eigen wereld schept. Of in de woorden van Engels: „de geschiedenis toont de weg van de mensheid uit het rijk der noodzakelijkheid naar het rijk van de vrijheid” 3).

De categorieën vrijheid en onvrijheid krijgen bij Marx vooral inhoud binnen het arbeidsproces. In een primitieve maatschappij moeten de mensen, bedreigd door de natuurkrachten, een zware strijd om het bestaan voeren. Gedreven door de constante spanning tussen behoeften en mogelijkheden ontdekt de mens steeds meer middelen om zijn levensomstandigheden en de natuur te veranderen. Door het milieu om te vormen met de daarin aanwezige moge-

lijkheden, krijgt de mens steeds meer vrijheid. Deze vrijheid, die gepaard gaat met het overwinnen van de natuur, zou men het materiële aspect van vrijheid kunnen noemen.

Arbeid heeft naast een materieel aspect ook een maatschappelijk aspect. „Om te kunnen produceren, treden de mensen in bepaalde verbanden en relaties met elkaar en slechts binnen deze maatschappelijke verbanden en relaties... vindt produktie plaats” 4). Dit maatschappelijke aspect vloeit uit de arbeidsdeling voort. De mensen produceren niet alleen goederen die voor hun eigen behoeften-bevrediging worden gebruikt, maar produceren daarboven ook overschotten die worden geruild tegen de overschotten van anderen. Arbeidsdeling impliceert verdeling die fungeert als een intermediair tussen het produktieproces en de consumptie.

Het merkwaardige is nu volgens Marx, dat de mens naarmate hij meer greep kreeg op de natuur, meer materiële vrijheid kreeg, steeds minder de samenhangen van zijn maatschappelijke leven kon doorzien. In de primitieve maatschappij lag de politieke structuur van de groep, lagen de onderlinge betrekkingen tussen de mensen, open en bloot voor ieders oog. Echter, naarmate de maatschappij zich meer ontwikkelt, verliest de mens steeds meer macht over zijn schepping en treedt de door de mens zelf geschapen wereld hem als een vreemde en vijandige wereld tegemoet. De produktie- en ruilrelaties worden steeds abstracter, gaan een eigen leven leiden en gaan zelfs het leven van de mensen beheersen in plaats van dat de mensen deze relaties beheersen. Op het maatschappelijk vlak wordt de mens steeds onvrijer: hij raakt vervreemd van zijn eigen wezen. De vrijheid die gepaard gaat met het kunnen beheersen van de maatschappelijke relaties, zou men het maatschappelijk aspect van vrijheid kunnen noemen.

* Wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Micro-economie van de Universiteit van Amsterdam. Hij dankt Annegreet van Bergen, Michael Ellman, Michael Masuch, Roald Ramer en Geert Reuten voor hun waardevolle opmerkingen.

1) Zie bij voorbeeld E. Fromm, *Marx' visie op de mens*, Den Haag (niet gedateerd).

2) W. Banning, *Karl Marx*, Utrecht/Antwerpen, 1965, blz. 60.

3) F. Engels, *Anti-Dühring*, Londen, 1975, blz. 336.

4) K. Marx, *Wage-labour and capital*, in: J. Elliot (red.), *Marx and Engels on economics, politics and society*, Santa Monica, 1981, blz. 86.

Essentieel voor het denken van Marx is dus dat in de loop der tijden een tegenstelling valt te bespeuren in de ontwikkeling van de materiële en de maatschappelijke relaties. Aan de ene kant laat de ontwikkeling van de materiële relaties een steeds toenemende vrijheid zien wat betreft de beheersing en exploitatie van het natuurlijk milieu. Aan de andere kant zien wij dat de bij deze technologische ontwikkeling aansluitende maatschappelijke veranderingen een toenemende onvrijheid en ongelijkheid voor de mensen met zich brengt.

De tegenstelling in de ontwikkeling van de materiële en maatschappelijke relaties vindt volgens Marx zijn hoogtepunt in het kapitalisme. Op het materiële vlak moet de rol van de bourgeoisie volgens Marx positief worden beoordeeld. Zij heeft de wereldmarkt ontwikkeld en een moderne industrie opgebouwd. Het kapitalisme heeft economische groei en een stijging van de arbeidsproductiviteit tot stand gebracht. Aan de andere kant bereikt in het kapitalisme de maatschappelijke onvrijheid, de vervreemding, zijn meest absolute vorm 5). In het kapitalisme wordt de mens geleid door omstandigheden die hij zelf niet kan beïnvloeden. Dit leidt er toe dat hij de produktie als een vreemd, onbekend en geheimzinnig geheel ervaart. De producent is steeds minder geïnteresseerd in de waarde van de produkten voor de behoeftenbevrediging (de gebruikswaarde), dus in de betekenis en nuttigheid van het produkt, doch is nog slechts geïnteresseerd in de geldwaarde van het produkt op de markt (de ruilwaarde). Daar komt voor de arbeiders nog bij dat zij verstoken zijn van het eigendom van de produktiemiddelen. Nog sterker, de arbeidskracht is zelf een waar geworden, een produkt dat op de markt verhandelbaar is. Deze gekochte arbeidskracht wordt in de fabriek ingezet bij deelactiviteiten, met als gevolg dat de arbeider wordt gereduceerd tot een „detail-werker” die vervreemd is geraakt van de „wereld van produktieve capaciteiten en instincten”. Het eindresultaat is voor de arbeider dat hij niet meer geïnteresseerd is in wat hij produceert. Hij ziet arbeid alleen nog maar als een middel om in leven te blijven en hij heeft het besef verloren dat zijn arbeid een element is van een groter geheel van maatschappelijke samenwerking. Marx' kritiek op het kapitalisme bestaat er dus onder andere uit dat het kapitalisme de interesse in geld en andere materiële winst tot 's - mensen voornaamste motief gemaakt heeft.

De communistische maatschappij is niets anders dan een maatschappij, waarin de vervreemding is opgeheven en de mens in overeenstemming leeft met zijn wezenlijke ik. In tegenstelling tot de „detail-werker van vandaag, verminkt door een levenslange herhaling van triviale handeling en aldus gereduceerd tot nog maar een fragment van de mens”, zijn de mensen in het communisme „all round” in hun mogelijkheden (*Parijse Manuscripten*) en „maatschappelijk ingesteld” (*Grundrisse*). In het communisme is de vrijheid totaal. Er bestaat niet langer een tegenstelling tussen het materiële aspect van vrijheid en het maatschappelijke aspect van vrijheid. Met andere woorden, in het communisme is de mens vrij in een dubbele betekenis: hij beheerst zowel de natuur als zijn eigen maatschappelijke levensvoorwaarden. Hieruit volgt dat — wanneer men filosofie beschouwt als het streven van de geest naar een integrale mens — de filosofie in het communisme zijn reden van bestaan verliest. In het kort: het communisme is de „... echte oplossing van de fundamentele tegenstelling tussen mens en natuur en mens en mens. Het is de ware oplossing van de strijd tussen existentie en wezen, tussen objectivering en zelfbevestiging, tussen vrijheid en noodzakelijkheid, tussen individu en soort. Het is de oplossing van het raadsel van de geschiedenis en kent zichzelf ook als die oplossing” 6).

Voor Marx was dit communisme geen ideaal, waaraan de realiteit zich had aan te passen. Hij baseerde zijn visie op het communisme op de menselijke en technologische mogelijkheden die al in zijn tijd zichtbaar waren. „We lopen niet op een dogmatische manier op de nieuwe wereld vooruit, eerder willen wij de nieuwe wereld vinden door middel van een kritiek op de oude wereld” 7). Het omgekeerde geldt ook. Marx' analyse van de maatschappelijke relaties in het kapitalisme vooronderstelt een conceptie van een toekomstige communistische maatschappij 8). Hij ziet het kapitalisme slechts als een vergankelijke fase in een historisch proces dat onvermijdelijk zal uitmonden in de communistische maatschappij. Door deze dialectische interpretatie van de geschiedenis was Marx in staat een eenheid te creëren tussen wetenschap en revolutie. Hierin heeft het communisme de status van een filosofisch ideaal dat de mensen tot handelen aanzet op het moment dat de geschiedenis de materiële voorwaarden voor zijn realisatie heeft geschapen 9). Het is dit ideaal van

een communistische maatschappij die ontstaan is uit een wetenschappelijk bewezen revolutie die het marxisme voor velen een inspiratiebron heeft gemaakt.

Crisis van of in het kapitalisme?

Om tot deze eenheid van wetenschap en revolutie te komen, heeft Marx echter een aantal veronderstellingen moeten hanteren die in de loop der tijd heftig zijn bekritiseerd. De eenheid van wetenschap en revolutie berust vooral op de vooronderstelling dat de ineenstorting van het kapitalisme onvermijdelijk is. Deze ineenstorting wordt veroorzaakt door het samengaan van aan de ene kant een economische crisis in het kapitalisme met aan de andere kant een verpaupering („Verelendung”) van een groot gedeelte van de bevolking die daartegen op een gegeven moment in opstand komt. „Hand in hand met deze centralisatie, of de onteigening van vele kapitalisten door weinigen, ontwikkelt zich ... de verstrengeling van alle naties in het netwerk van de wereldmarkt en daarmee het internationale karakter van het kapitalistische regime. Met het steeds afnemen van het aantal kapitaalbezitters die van alle voordelen van dit transformatieproces onrechtmatig bezit nemen en deze monopoliseren, groeien de ellende, onderdrukking, slavernij, vernedering en uitbuiting; maar hierdoor groeit ook de opstandigheid van de arbeidersklasse, een klasse die voortdurend in omvang toeneemt en die gedrukt, verenigd en georganiseerd is door het mechanisme van het kapitalistische produktieproces zelf. Het monopolie van het kapitaal wordt een belemmering voor de produktiewijze die is opgekomen en heeft gebloeid met, en onder de heerschappij van het kapitaal. De centralisatie van de produktiemiddelen en de socialisatie van de arbeid bereiken ten slotte een stadium waarin zij onverenigbaar worden met hun kapitalistische huid. Deze huid barst. De doodsklok wordt geluid voor het kapitalistische privaatbezit. De onteigenaar wordt onteigend” 10).

Zoals wij hebben gezien, berust Marx' revolutietheorie op twee vooronderstellingen. In de eerste plaats op de Verelendungstheorie en in de tweede plaats op een politiek bewustzijn van de arbeidersklasse dat haar tot revolutie aanzet. Bij deze tweede aanname vervult Marx' waardetheorie een belangrijke rol: het verklaart de aard en de oorsprong van de winst. Winst is volgens Marx de verschijningsvorm van meerwaarde 11). De meerwaarde op haar beurt is niets anders dan gerealiseerde meerarbeid. In elke maatschappij waarin het bezit van de produktiemiddelen gemonopoliseerd is door een bepaald gedeelte van de bevolking, worden volgens Marx de eigenlijke producenten gedwongen om meerarbeid te verrichten ten behoeve van de bezitters. In het kapitalisme, waar de deelnemers aan het economisch proces met elkaar in contact komen via de ruil op de markt, vindt de toeëigening plaats door de arbeiders te belonen voor het aantal uren dat benodigd is voor de „produktie” van de arbeidskracht (het vermogen om te kunnen produceren). De gebruikswaarde van de arbeidskracht, het aantal uren dat de arbeider voor de kapitalist kan werken, is echter veel hoger. De kapitalist buit de arbeider uit door zich deze meerwaarde, het verschil tussen de gebruikswaarde en de ruilwaarde van de arbeidskracht, toe te eigenen.

Gedwongen door de concurrentieverhoudingen zetten de kapitalisten het grootste deel van de op deze manier verkregen winst om in kapitaal, in het bijzonder in produktiemiddelen met een arbeidsvervangend karakter. Door deze mechanisatie van het produktieproces ontstaat een „industriële reserveleger”. Deze theorie van het reserveleger ondersteunt Marx' theorie van de ondergang van het kapitalisme op twee manieren 12). In de eerste plaats dient het als stut van

5) Idem, blz. 143 e.v.

6) K. Marx, *Nationalökonomie und Philosophie*, in: S. Landshut (red.), *Die Frühschriften*, Stuttgart, 19.1, blz. 235.

7) K. Marx, geciteerd in B. Ollman, Marx' vision of communism, *Critique*, jg. 8, 1977, blz. 7.

8) Idem, blz. 4.

9) R. J. van der Veen, Notes on the Marxian ideal of freedom, *Acta Politica*, 1981, nr. 1, blz. 3.

10) K. Marx, *Das Kapital*, deel I, Berlijn, 1972, Hfst. 23.

11) W. van Drimmelen, *Meerwaarde en winst*, Nijmegen, 1976, blz. 253.

12) J. Schumpeter, *Kapitalisme, socialisme en democratie*, Hilversum, 1963, blz. 34.

de uitbuitingstheorie, omdat het een verklaring geeft voor de neerwaartse druk op de ruilwaarde van de arbeidskracht in tijden van economische crisis. In de tweede plaats vormt het reserveleger een revolutionair potentieel dat kan worden ingezet in de klassestrijd.

In de loop der tijd is met name de revolutietheorie en de daarbij behorende aannamen als de Verelendungstheorie en de arbeidswaardetheorie niet bestand gebleken tegen kritiek van zowel empirische als theoretische aard. De voor het eerst door Bernstein geformuleerde empirische kritiek richt zich met name tegen de Verelendungstheorie. Vatten wij de Verelendungstheorie op als een theorie over de absolute lonen, dan is zij in strijd met het feit dat de arbeidslonen in de afgelopen honderd jaar gestaag zijn gestegen. Maar ook wanneer wij er rekening mee zouden houden dat Marx meende dat de „noodzakelijke” beloning een moreel en maatschappelijk element bevat en de Verelendungstheorie aldus opgevat moet worden als een theorie over de relatieve lonen, dan nog heeft die Verelendung niet plaatsgevonden. De arbeidsinkomensquote is eerder toedien afgenomen 13).

Vanuit een theoretisch gezichtspunt heeft met name de arbeidswaardeleer het zwaar moeten ontgelden. Bij de critici van de arbeidswaardeleer kunnen drie stromingen worden onderscheiden. De eerste stroming accepteert het uitgangspunt van de arbeidswaardeleer, maar kritiseert de wijze waarop Marx heeft geprobeerd het prijzensysteem uit het waardesysteem af te leiden. Tegenover Marx' inconsistente oplossing van het transformatieprobleem stelt men dan een eigen, hopelijk betere oplossing 14). De tweede stroming verwerpt categorisch de arbeidswaardeleer 15). Benadrukt wordt dat de arbeidswaardeleer slechts van toepassing is op een zeer speciaal geval zonder praktische betekenis; zij gaat slechts op wanneer er sprake is van volkomen concurrentie en een identieke arbeid-kapitaalverhouding in alle bedrijfstakken. De derde stroming accepteert de bezwaren tegen de arbeidswaardeleer als verklaringsslag van de relatieve prijzen, maar benadrukt daarentegen het kwalitatieve aspect van de arbeidswaardeleer, namelijk de maatschappelijke inhoud van de theorie 16). Zij zien de arbeidswaardeleer meer als de uitdrukking van het standpunt dat in de analyse van het economisch proces niet mag worden geabstraheerd van de maatschappelijke relaties waarbinnen de voortbrenging zich afspeelt, noch van het voorbijgaande, historisch-specifieke karakter van die relaties. Meer in het bijzonder zien zij het kwalitatieve aspect van de arbeidswaardeleer als een wezenlijk bestanddeel van Marx' verklaring van de winst.

De marxistische beweging heeft tegen deze kritiek op de revolutietheorie verschillende afweerstrategieën het licht laten zien 17). In de eerste plaats een anti-empirische houding. Gedwongen door het uitzijven van de politieke crisis van het kapitalisme wendde men zich van de realiteit af en zocht men het gelijk van het marxisme in de toekomst of het verleden. Enerzijds leidde dit tot een romantische historisering, anderszijds leidde dit tot een soort „doempsychose”: elke staking, iedere rel werd opgevat als het beslissende teken aan de muur. „Het Marxisme verviel zo tot de materialistische ideologie van de pinkstergemeenschap, die zich ergens boven de werkelijkheid nestelde en in volcontinuïteit waakte om de ondergang van het kapitalisme in geen geval te missen” 18).

Een tweede afweerstrategie wordt gevormd door een verkettering van de tegenstander. Herhaalt Bernstein niet wat voor hem al eerder door „burgerlijke” wetenschappers was beweerd? Inderdaad. Volgt hier niet uit dat Bernstein „objectief gezien” de belangen van de bourgeoisie dient? Deze afweerstrategie moge in bepaalde politieke situaties begrijpelijk zijn, voor de vooruitgang van het marxisme was het dodelijk. Het leidde tot een isolatie van marxistische wetenschappers waardoor men hoe langer hoe meer van wetenschappelijke vooruitgang werd buitengesloten.

Het „reëel bestaande” socialisme

Deze isolatie geldt ogenschijnlijk niet voor de wetenschappers in de „reëel bestaande” socialistische landen. Op het moment dat het marxisme zijn hegemonie binnen de Westeuropese arbeidersbeweging verloor, werd het marxisme in Rusland tot staatsideologie verheven. In het programma van de Communistische Partij van Rusland van maart 1919 wordt de Oktoberrevolutie dan ook omschreven als een typisch voorbeeld van een proletarische revolutie, die — zoals voorspeld in het Communistisch Manifest — het onvermijde-

lijke resultaat was van de ontwikkelingen in het kapitalisme.

Men kan zich afvragen of deze pretentie, namelijk dat de Oktoberrevolutie mag worden getypeerd als een proletarische revolutie in de betekenis die Marx daaraan heeft gegeven, wel juist is. In de eerste plaats liepen de politieke ontwikkelingen duidelijk vóór op de economische ontwikkelingen: de proletarische revolutie had plaatsgevonden op een moment waarop de produktieve krachten nog onderontwikkeld waren. Dit werd ook door Lenin onderkend: „dank zij de revolutie heeft Rusland in een paar maanden de ontwikkelde krachten ingehaald wat betreft haar politieke organisatie. Dit is echter niet genoeg .... op straffe van ondergaan zullen wij de ontwikkelde landen ook in economisch opzicht moeten inhalen” 19). Dit anachronisme werd door Lenin theoretisch opgelost door de proletarische revolutie in Rusland op te vatten als een internationale gebeurtenis, waarbij de Russische federatie louter moest worden gezien als de eerste republiek van de toekomstige wereldfederatie van communistische republieken. Zodra de wereldrevolutie een feit was zou het Russische proletariaat van buitenaf geholpen worden bij het leggen van de industriële basis voor het communisme, waarmee de discrepantie tussen politieke en economische organisatie zou worden overbrugd.

Het tweede anachronisme betrof de rol van het Russische proletariaat in de revolutie. Volgens Marx zou de proletarische revolutie fundamenteel verschillen van alle voorafgaande revoluties. Alle revoluties uit het verleden waren bewerkstelligd door minderheden ten behoeve van minderheden. De proletarische revolutie zou daarentegen worden bewerkstelligd door een ruime meerderheid ten behoeve van allen 20). In het Rusland van rond de eerste wereldoorlog woonde echter slechts 15 procent van de bevolking in de steden en slechts 10 procent van de bevolking was wat zijn onderhoud betreft van de industrie afhankelijk. Het Russische proletariaat vormde dus een kleine minderheid van de totale bevolking. Dit probleem van legitimiteit werd door Lenin ondervangen door de „dictatuur van het proletariaat” in het Russische geval te vervangen door de „dictatuur van het proletariaat én de boeren”. De „smytsjka”, het verbond tussen proletariaat en boeren, had voor Lenin dus niet alleen een tactische betekenis, maar ook een ideologische.

Al vrij snel na de revolutie bleek dat de ontwikkeling in binnen- en buitenland niet liep langs de lijnen van Lenins theoretische constructies. Successievelijk verloren de Bolsjewiki de steun van de boeren, het proletariaat en het buitenland.

De Bolsjewiki verloren de steun van de boeren tijdens de burgeroorlog. In deze periode bleken de Bolsjewiki niet in staat voldoende voedsel tegen de officiële prijzen van de boeren te kopen. Dit leidde tot enorme voedseltekorten in de steden. Om te voorkomen dat de steden zouden verhongeren, ging men al vrij snel over tot gedwongen graanleveranties, vaak afgedwongen door gewapende groepen arbeiders die uit de steden naar de dorpen werden gezonden. De boeren reageerden hierop met een „staking”. Als gevolg hiervan en door directe oorlogsschade daalde het ingezaaide oppervlak bij voorbeeld in Siberië tot de helft en in de Kaukasus tot minder dan een kwart 21). Het is duidelijk dat de gedwongen graanleveranties een enorme wissel trokken op de smytsjka, het verbond tussen proletariaat en boeren, met alle politieke gevaren vandien. Ten einde de noodzakelijke steun van de massa van de boeren te herwinnen en de ruil van produkten tussen stad en platteland te herstellen, werden in 1921 de gedwongen graanleveranties afgeschaft.

In de burgeroorlog raakten de Bolsjewiki ook de steun van het

13) *Centraal Economisch Plan 1983*, Bijlage C1.

14) De eerste die dat gedaan heeft, was L. von Bortkiewicz, *Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx in dritten Band des Kapital, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, juli 1907.

15) Zie bij voorbeeld J. Schumpeter, op. cit., blz. 24.

16) Bij voorbeeld I. Steedman, *Marx after Sraffa*, Londen, 1977, blz. 296 en W. van Drimmelen, op. cit., blz. 275 e.v.

17) M. Masuch, *Over de crisis van het marxisme*, *De Gids*, nr. 8, 1981, blz. 461-469.

18) M. Masuch, op. cit., blz. 469.

19) V. Lenin, geciteerd in E. Carr, *A history of Soviet Russia: the Bolshevik Revolution 1917-1923*, deel I, Londen 1960, blz. 122.

20) R. Aron, *Main currents in sociological thought*, deel I, Harmondsworth, 1977, blz. 117.

21) M. Dobb, *Soviet economic development since 1917*, Londen, 19.1, blz. 103.

proletariaat kwijt. Als gevolg van het schreeuwende tekort aan voedsel in de steden verlieten velen de stad en verhuisden naar het platteland waar in ieder geval nog wat voedsel was. Tijdens de burgeroorlog verloren de steden gemiddeld een kwart tot een derde van hun bevolking; Moskou raakte zelfs de helft van zijn bevolking kwijt. Het proletariaat leek weer volkomen op te gaan in de boerenmassa's waaruit het nog maar zo kort gelden was opgestaan.

De relaties van de Sovjetunie met het buitenland waren de eerste jaren na de revolutie zeer ambivalent. Aan de ene kant werden ze bepaald door het geloof in de proletarische wereldrevolutie en de behoefte deze revolutie in bepaalde landen te versnellen. Aan de andere kant was de buitenlandse politiek van de Sovjetunie gericht op het bevorderen van de veiligheid en stabiliteit van het land gedurende de periode waarin de revolutie nog niet naar andere landen was overgeslagen. Deze ambivalentie was met name merkbaar in de relaties met Duitsland. Na de mislukte communistische opstand in Duitsland in 1921 werd de buitenlandse politiek van de Sovjetunie gedomineerd door de behoefte aan stabiliteit en veiligheid. Dit culmineerde in het in april 1922 met Duitsland gesloten Verdrag van Rapallo. Het Curzon-ultimatum van mei 1923, waarin de stopzetting van alle Comintern-activiteiten werd geëist, en het steeds ernstiger worden van de economische crisis in Duitsland veranderde de buitenlandse politiek van de Sovjetunie. De Sovjet-leiders benadrukten steeds meer de revolutionaire mogelijkheden in Duitsland. Dit vond uiteindelijk zijn weerslag in de mislukte opstand in Saksen en Hamburg. De communisten hadden het revolutionaire elan van de arbeidersklasse overschat en hadden een misrekening gemaakt door te veronderstellen dat de voor een deel door de Sovjetunie opgebouwde Reichswehr afzijdig zou blijven bij een communistische machtsgreep 22).

Het verlies van steun van de boeren, de decimering van het proletariaat en het uitblijven van de wereldrevolutie brachten de Bolsjewiki in een moeilijke positie. Numeriek waren zij niet meer dan een „druppel in de vijandelijke volkszee”. In feite bevonden zij zich in een positie die door Engels jaren daarvoor in zijn essay *De boerenoorlog in Duitsland* was beschreven: „Het ergste wat een leider van een extreme partij kan overkomen is een samenloop van omstandigheden die hem dwingt het bewind in handen te nemen op een moment dat de beweging nog niet rijp is voor de heerschappij van de klasse wiens vertegenwoordiger hij is... hij wordt onvermijdelijk geconfronteerd met een onoplosbaar dilemma: wat hij *kan* doen is in strijd met zijn vroeger gedrag, zijn principes en het directe belang van zijn partij; wat hij *moet* doen is onuitvoerbaar” 23). Geen enkele Bolsjewik wenste echter in 1923 te accepteren dat de revolutie onherroepelijk verloren was. Wat op dit moment niet realiseerbaar was, moest maar naar de toekomst worden verschoven. In de tussentijd moest de partij het fort zien te behouden tot het moment waarop het proletariaat volwassen genoeg was geworden om de rol op zich te nemen waarvoor het was bestemd. Deze Russische weg naar het communisme werd door Stalin in 1924 samengevat in de slogan „socialisme in één land”.

Kon Schumpeter dit unieke, niet voorziene maatschappijtype nog afdoen als een eenmalige zaak, een Bolsjewistisch „mazzeltje”, tegenwoordig is dit standpunt niet meer houdbaar. Een aantal ontwikkelingslanden omarmen vrijwillig de Sovjet-productiewijze. Volgens Robinson 24) bestaat er duidelijk verband tussen onderontwikkelde en het aanvaarden van de Sovjet-productiewijze; deze landen beschouwen dit systeem kennelijk als de snelste weg naar een industriële samenleving. Op grond van zowel theoretische als empirische overwegingen kunnen wij dus stellen dat de Sovjet-productiewijze geen opvolger is van het kapitalisme, maar een substituuat daarvoor; het is een niet-kapitalistische organisatievorm van het industrialisatieproces.

Het feit dat de Sovjet-productiewijze niet de opvolger van het kapitalisme is, maar meer een substituuat daarvoor, geeft aanleiding tot een aantal theoretische en praktische problemen. Zo kan bij voorbeeld Marx' model van een communistische maatschappij niet zonder meer worden gebruikt als referentiekader voor een analyse van de Sovjetunie, al was het alleen maar omdat Marx' communismemodel een hoog ontwikkelde, uit een volgroeid kapitalisme voortgekomen maatschappij beschrijft, terwijl de Sovjetunie daarentegen nog maar aan het begin van een industrialisatieproces stond. Deze conclusie werd door de Bolsjewiki echter om ideologische redenen niet getrokken. Het marxisme-leninisme, dat tot officiële staatsideologie werd verheven, werd een referentiekader van waaruit men de

gebeurtenissen in het „socialisme in één land” probeerde te verklaren. Daartoe werd het marxisme zodanig geherformuleerd dat het bruikbaar werd als ideologie van een snel industrialisatieproces. Ten einde het verschil tussen het marxisme en het marxisme-leninisme te verbergen, werd iedere vorm van onafhankelijke theorievorming in de Sovjetunie onderdrukt. „De ideologie moest zodanig worden herzien dat het voor iedereen duidelijk was dat niemand er onafhankelijk aan mocht refereren – op dezelfde manier als onbevoegde personen in de Middeleeuwen geen commentaar mochten geven op de Geschriften” 25). Het resultaat van dit alles is dat het marxisme in de Sovjetunie veranderd is van een actieve kracht in een institutie; zij is gecodificeerd in officiële leerboeken, alsmede in artikelen en redevoeringen van top-partijfunctionarissen.

6. De crisis van het marxisme

Ook Althusser concludeert dat er een tegenspraak bestaat tussen Marx' communismemodel en de huidige bestaansvormen in de Sovjetunie en – hiermee verband houdend – een tegenspraak tussen het marxisme en het marxisme-leninisme 26). Uit het feit van wat hij noemt „het symptoom van de afwezigheid van het marxisme in het geheel van economische, politieke, ideologische en theoretische bestaansvormen die verband houden met of in verband gebracht kunnen worden met de marxistische theorie” concludeert Althusser dan ook dat het marxisme zich in een crisis bevindt. De crisis van het marxisme wordt veroorzaakt door het ontbreken van het marxisme in de werkelijkheid van de Sovjetunie ofschoon het hele politieke apparaat de taal van Marx en Lenin spreekt. De oorsprong van deze crisis ziet Althusser in de jaren 1929-1930, dat wil zeggen vanaf de gedwongen collectivisatie van de grond in de Sovjetunie. Vanaf dat moment ontroft zich zijns inziens een gigantische tegenstrijdig proces dat uitmondt in de crisis van het marxisme.

In feite twijfelt Althusser niet aan het socialistische karakter van de Oktoberrevolutie; eerder zegt hij „onderweg ergens iets is misgegaan”. In dezelfde trant redeneert Sweezy als hij zegt: “Erkend moet worden dat een proletarische revolutie het licht kan laten zien aan een niet-socialistische maatschappij” 27). In dezen zijn wij het noch met Althusser, noch met Sweezy eens. In paragraaf 4 hebben wij beargumenteerd dat uit de Oktoberrevolutie een maatschappijtype is ontstaan dat niet de opvolger van het kapitalisme, maar eerder een substituuat daarvan is en dat de Sovjet-maatschappij derhalve niet kan worden geanalyseerd met behulp van aan Marx' communismemodel ontleende inzichten. De tegenstrijdigheid tussen Marx' communismemodel en de Sovjetwerkelijkheid kan ons inziens dus niet tegen het marxisme worden gebruikt; wel tegen die marxisten die meenden dat de in het Communistische Manifest aangekondigde proletarische revoluties voor het eerst gestalte kregen in de Russische Oktoberrevolutie. Het is ons inziens dan ook niet verwonderlijk dat de tegenstrijdigheid tussen Marx' communismemodel en het „reel bestaande” socialisme heeft geleid tot een *politieke* crisis in de communistische partijen.

Dit alles wil niet zeggen dat het marxisme niet toch, maar dan om andere redenen, in een crisis zou kunnen verkeren. Volgens Masuch 28) raakte het marxisme in een crisissituatie vanwege de door Bernstein geconstateerde tegenstrijdigheid tussen het marxistische paradigma en de feitelijke ontwikkelingen in het kapitalisme. Dat het nog zo'n zestig jaar moest duren voor het marxisme aan deze crisis zou bezwijken, wijt hij aan de impuls die het marxisme kreeg door de oktoberrevolutie; het marxisme werd toen als het ware alsnog – maar ons inziens in dit opzicht ten onrechte – door de Sovjetunie gelegitimeerd.

22) E. Carr, *A history of Soviet Russia: the Interregnum 1923-1924*, Londen, 1960, blz. 212.

23) F. Engels, geciteerd in E. Carr, *A history of Soviet Russia: Socialism in one country*, deel I, Londen, 1951, blz. 102.

24) J. Robinson, What remains of Marxism?, in: *Collected economic papers*, deel III, Oxford, 1965, blz. 158.

25) L. Kolakowski, *Main currents of Marxism*, deel III, Oxford, 1911, blz. 85.

26) L. Althusser, De crisis van het marxisme, *Te elfder ure*, nr. 1, 1978 blz. 220 e.v.

27) P. Sweezy, A crisis in marxian theory, *Monthly Review*, juni 1979.

28) M. Masuch, op. cit., blz. 468.

Als wij naar Masuchs omschrijving van het marxistische paradigma en de kritiek daarop kijken, dan valt op dat Masuchs kritiek zich vooral richt op de crisistheorie en de daarbij aansluitende revolutietheorie. Ook wij hebben in paragraaf 3 geprobeerd aan te tonen dat Marx' Verelendungstheorie en de kwantitatieve waardetheorie niet bestand bleken tegen kritiek van zowel empirische als theoretische aard.

Het is echter de vraag of met de weerlegging van de Verelendungstheorie en de kwantitatieve waardetheorie de belangrijkste peilers onder Marx' intellectuele erfenis zijn weggeslagen. Marx' gebrekkige exercities bij voorbeeld met het transformatieprobleem hebben betrekking op stationaire economische processen bij volledige evenwicht. Aangezien hij helemaal geen analyse van een evenwichtstoestand beoogde, die volgens hem in een kapitalistische maatschappij nooit kan worden bereikt, maar in tegendeel een proces van onophoudelijke verandering in de economische structuur wil analyseren kan deze kritiek niet doorslaggevend zijn (29).

Kijken wij daarentegen naar het dynamische gedeelte van Marx' analyse van het kapitalisme, de accumulatie- en crisistheorie, dan zien wij dat deze verrassend actueel is. Marx neemt aan dat de winst van elk individueel bedrijf onophoudelijk wordt bedreigd door feitelijke of mogelijke concurrentie van nieuwe goederen of produktiemethoden. Op grond hiervan zijn de kapitalisten gedwongen op straffe van ondergang opnieuw te investeren in kapitaalgoederen van een arbeidsvervangend karakter. De werkloosheid wordt bepaald door aan de ene kant de uitstoot van arbeiders die het „reserveleger” vergroten; aan de andere kant wordt het reserveleger kleiner omdat de nieuwe investeringen arbeidsplaatsen scheppen. Een economische crisis ontstaat nu door of onderconsumptie of overinvesteringen. Deze crisis is nodig voor de kapitalistische produktiewijze: zij maken de herstructurering van kapitaal mogelijk. Het in crisistijd grote reserveleger maakt dat de looneisen minder worden en verzet tegen veranderingen in het arbeidsproces afneemt. Door faillissementen verdwijnt de overcapaciteit en concentreren de produktiecapaciteit en financiële middelen zich bij de sterke dynamische bedrijven, die van een volgende opleving van de economie kunnen profiteren. Deze marxistische analyse vindt men ook (ten dele) terug in hedendaagse modellen als het Vintaf-model. De paradoxale situatie doet zich dus voor dat de marxistische analyse wordt onderschreven door een aantal beleidsbepalers en politici die niet-marxistische doeleinden nastreven (30). Een goed voorbeeld hiervan is de regering Thatcher in Groot-Brittannië.

Voor een verdere evaluatie van Masuchs argumentatie voor de crisis van het marxisme is het nodig ons nog eens voor de geest te halen wat wij in paragraaf 2 hebben gezegd over het kernpunt van Marx' intellectuele erfenis. In deze paragraaf hebben wij betoogd dat Marx' analyse van het kapitalisme slechts een schakel vormde in een groter geheel, namelijk de vraag of de geschiedenis de verzoening van de mens met zijn wezen laat zien; anders gezegd, of in de loop der geschiedenis de vervreemding wordt opgeheven. Aan deze probleemstelling gaat Masuch volledig voorbij, terwijl ons inziens juist dit aspect van Marx' intellectuele erfenis de laatste jaren ruime aandacht krijgt. In bij voorbeeld de praktische (bedrijfs)-economie wordt al jaren de vervreemding gezien als een belangrijke factor die de bedrijfsresultaten negatief kan beïnvloeden. Als gevolg daarvan worden naast de traditionele, mechanische, modellen nieuwe, organische modellen ontwikkeld, waarin het bedrijf eerder wordt gezien als een „coalitie” van samenwerkende individuen dan als een statische hiërarchisch georganiseerde bureaucratie. Voorbeelden van deze organische modellen zijn de „human relations”- en de „human resources”-modellen.

Deze ontwikkelingen slijpen ook langzaam in de pure, neoklassieke theorie door. In de neoklassieke theorie werd het produktieproces in essentie begrepen als een technologische aangelegenheid, waaraan intermenselijke betrekkingen ondergeschikt zijn. Deze kijk op het produktieproces is zowel empirisch als theoretisch niet houdbaar gebleken. Een groot aantal empirische onderzoeken toont aan dat er tussen bedrijven die identiek zijn wat betreft de gebruikte hoeveelheid arbeid, kapitaal en technologie toch grote verschillen in produktiviteit kunnen bestaan (31). Deze verschillen in produktiviteit worden door Leibenstein verklaard uit verschillen in efficiency, namelijk de afstand tussen feitelijke en potentiële produktie (32). Feitelijke en potentiële produktie kunnen volgens Leibenstein door een betere organisatiestructuur en met name door een betere motiatiestructuur samenvallen.

Bevestigen de nieuwe organische modellen aan de ene kant dus Marx' opvattingen over de vervreemdende werking van organisatiestructuren, aan de andere kant maken zij duidelijk dat er ook nu weer problemen ontstaan op het gebied van de revolutietheorie. Marx nam aan dat de mensen in de bedrijven tegen de vervreemding, tegen de „disutility” van het werk, in opstand zouden komen. De praktijk laat zien dat dit kan, maar niet hoeft. Het is ook mogelijk dat de mensen zich schikken en aanpassen, verlangend uitziend naar het moment dat ze de deur van het bedrijf achter zich kunnen laten dichtvallen.

Uit het voorgaande kunnen wij concluderen dat Masuchs kritiek op Marx' analyse van het kapitalisme maar ten dele opgevat kan worden als een kritiek op Marx' intellectuele erfenis en dat deze kritiek verder maar ten dele juist is. Vele elementen van Marx' intellectuele erfenis blijken ook vandaag de dag nog een grote actualiteitswaarde te bezitten. Een aantal van die elementen zijn wij tegengekomen, zoals zijn analyse van het arbeidsproces, zijn accumulatietheorie, zijn theorie van het „reserveleger” en zijn theorie over de crisis in het kapitalisme. Wegen wij deze positieve elementen af tegen de niet houdbaar gebleken onderdelen van de revolutietheorie als de Verelendungstheorie, de arbeidswaardeleer en het postulaat van het revolutionaire bewustzijn van het proletariaat, dan lijkt het ons voorbarig te spreken van een crisis van het marxisme.

6. Conclusie

De vermeende crisis van het marxisme wordt volgens velen veroorzaakt door tegenstelling tussen Marx' communismemodel en het „reëel bestaande” socialisme, dan wel door de tegenstelling tussen de door Marx' voorspelde ontwikkelingen in het kapitalisme en de feitelijke ontwikkelingen.

De eerste tegenstelling kan ons inziens niet tegen het marxisme worden ingebracht. Zij berust op de impliciete aanname van een socialistisch karakter van de Russische oktoberrevolutie. Uit de oktoberrevolutie ontstond echter geen opvolger van het kapitalisme, maar een substituut daarvan. Aldus slaat de tegenstelling terug op diegenen die haar hebben bedacht; zij bevinden zich in een politieke crisis.

De tweede tegenstelling is ten dele waar; met name Marx' revolutietheorie is niet bestand gebleken tegen nieuwe empirische- en theoretische inzichten. Hoewel men kan volhouden dat de revolutietheorie niet het belangrijkste onderdeel van Marx' intellectuele erfenis uitmaakt en er aldus geen reden is om te spreken van een crisis in het marxisme, is toch met het ondergraven van de revolutietheorie een stuk charisma van het marxisme verdwenen. Het charisma van het marxisme beruiste op de verbintenis van wetenschap en revolutie. Met het verdwijnen van de revolutie is alleen de wetenschapper Marx overgebleven, wiens erfenis een aantal waardevolle en minder waardevolle elementen bevat. Hoewel profet af, verdient deze wetenschapper het toch te worden bijgezet in het huis van nog steeds serieus te nemen grote economen.

Ruud Knaack

29) J. Schumpeter, op. cit., blz. 28.

30) M. Ellman, To abolish crisis, capitalism must be abolished - Maurice Dobb, in: M. Sint en H. Verbruggen (red.), *Economen over crisis*, Amsterdam/Brussel, 1982, blz. 218.

31) G. Hodgson, Theoretical and policy implications of variable productivity, *Cambridge Journal of Economics*, 1982.

32) H. Leibenstein, Allocative efficiency vs x-efficiency, *American Economic Review*, 1966.